

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom

In deze nieuwsbrief:

Archeologisch onderzoek op de
Havendijk

Borg in Lofoten

Boekennieuws

Voor uw agenda

Van de bestuurstafel

*Gezicht langs het havenkanaal, detail
Barnardus Klotz, 1671. Foto MHC.*

Jaargang 18 - Nr. 63
Lente 2014

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK OP DE HAVENDIJK

Door Marco Vermunt

In de zomer van 2013 werd een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Havendijk ter hoogte van de Waterschans. Een groot deel van deze dijk zal in het plan 'Scheldevesting' worden afgegraven. Het doel van het onderzoek was tweeledig: aan de ene kant vaststellen hoe oud de dijk was, en aan de andere kant zien of er in het dijklichaam nog resten van de Waterschans verborgen lagen. Het onderzoek bestond uit het graven van vier coupures in de dijk. Eigenlijk was dus geen sprake van een opgraving maar van onderzoek boven het maaiveld. Gaandeweg kwamen toch sporen aan het licht, die voorzichtig werden blootgelegd volgens de gebruikelijke archeologische methoden.

Geschiedenis

De Havendijk is ruim 720 meter lang en ligt tussen de Waterschans/Kop van 't Hoofd en de Van Konijnenburgweg. De geschiedenis van de Havendijk is nauw verbonden met de ontwikkeling van de havenwerken van de stad en met de aanleg van de Waterschans ten zuiden van het havenkanaal. Het havenkanaal vormde de verbinding tussen de rivier de Schelde en de stad en was in oorsprong een bochtige kreek in het veen. De kreek werd in 1480-1481

rechtgetrokken en verdiept.¹ Het is aannemelijk dat er sindsdien ook lage dijkes langs het havenkanaal lagen.

In 1529 werd ten noorden van het havenkanaal een nieuw kanaal aangelegd dat bij een turfhoofd eindigde, de "Vanckput".

Het havenkanaal vormde de grens tussen de rechtsgebieden Noordland en Zuidland, die uit polderlanden bestonden. Ze werden waarschijnlijk in de 13de eeuw bedijkt. De polders kregen het zwaar te verduren tijdens dijkdoorbraken en overstromingen vanaf 1530. Na 1570 was in feite geen sprake meer van land: het hele gebied was toen veranderd in een getijdeland, gekenmerkt door slikken en schorren. Bij eb vielen grote delen droog. Het Noordland werd aanvankelijk herbedijkt maar in 1584 weer onder water gezet om Zeeland te beschermen tegen vijandelijke aanvallen. Reeds in 1573 werd melding gemaakt van waakhuizen aan de monding van de haven. Ze moesten ervoor zorgen dat schepen ongehinderd de stad konden bereiken. De toenemende oorlogsdreigingen maakten grootschaliger verdedigingswerken noodzakelijk. In 1582 werd voor het eerst "het Grote Fort aan de Waterkant" genoemd, een voorganger van de huidige Waterschans. De exacte ligging van dit fort, dat door Zeeuwse troepen bemand werd, is

niet bekend. In 1584 kwam een nieuw fort tot stand: de bestaande Waterschans. Het werd ook wel "Valckenburg" genoemd naar de toenmalige eerste Valckenburg. Een andere naam was "Zuidschant", ter onderscheiding van een tweede kleiner fort "de Noordschant" aan de noordzijde van het havenkanaal, dat ook uit 1584 dateerde.

De bouw van de Waterschans werd financieel ondersteund door Zeeland, dat er alle belang bij had dat Bergen op Zoom niet in Spaanse handen zou vallen.

De havenmondig in de 16de eeuw. Ten noorden van het havenkanaal ligt de Moervaart naar de Vanckput.

¹ Kortlever, p.31

Het havenhoofd met de Waterschans en de Noordschans in de 17de eeuw

Zo was het havenhoofd beveiligd door twee grote forten en door het oudere fort uit 1582 dat nog een tijdlang heeft voortbestaan.

Direct na de aanleg van de Waterschans werd een strook land tussen de Waterschans en de stad, ten zuiden van het havenkanaal, bedijkt. Deze nieuwe polder heette de Sint Jacobs- of Stadspolder. Hij werd aan de noordzijde beschermd door de Havendijk en aan de zuidzijde door de nieuw opgeworpen Groenendijk. Tijdens het beleg van 1588 werd aan de zuidzijde van de polder een nieuwe havengeul gegraven en verbonden met de grachten en de oude haven van de binnenstad. Deze havengeul werd aan de zuidzijde beschermd door een buitendijk, later de Strooiendijk genoemd.²

De Waterschans was een aardwerk in de vorm van een onregelmatige vijfhoek, omringd door een doorlopende gracht en voorzien van bastions op de hoeken. Op het binnenterrein stonden onder andere soldatenbarakken, een

majoorswoning en een kruithuis. Het regelmatig aangelegde contrescarp, aangelegd in 1591-1592, werd aan de zuid- en zuidoostzijde nog omgeven door een extra gracht. De afmeting van de schans bedroeg ongeveer 240 bij 270 meter. Op de bastionpunten waren plateaus voor het geschut aangebracht en tevens uitkijkposten in de vorm van stenen en houten torens. De flanken van de vijfhoek bestonden uit hoge wallen met borstweringen. Aan de zogenaamde keelzijde, de zijde langs het havenkanaal, waren de bastions iets hoger opgetrokken en was in het midden nog een zesde kleinere bastionpunt aangebracht. De gehele noordelijke flank of keelzijde langs de haven was met steen bekleed. Tussen deze flankmuur en de haven liep een smal pad. Op dit pad werden in 1671 twee tekeningen vervaardigd door Barnardus Klotz, een in westelijke en een in oostelijke richting.

Stormvloeden maakten herhaaldelijk herstel van de buitenwerken van de Waterschans noodzakelijk. Vooral de westelijke zijde kreeg het zwaar te verduren. Tijdens de modernisering van de vestingwerken van Bergen op Zoom naar ontwerp van Menno van Coehoorn onderging de

Gezicht langs het havenkanaal, in oostelijke richting. Rechts het front van de Waterschans. Barnardus Klotz, 1671. Foto MHC.

² Van Ham 1982; Van Ham 1995, p.148.

Waterschans enkele veranderingen. Van Coehoorn liet het contrescarp verzwaren en voorzien van een buitenglacijs, een hellend terrein die tegelijk als dijk diende, waarbij de buitenste gracht waarschijnlijk kwam te vervallen. Zo kregen de buitenwerken van de Waterschans de vereenvoudigde vorm, zoals die op het einde van de 19de eeuw nog bestonden.

Een zware stormvloed in 1842 vernielde een stuk van de buitendijk en de noordelijke kadewand aan de uiterste noordwestelijke zijde van de Waterschans. In 1860 werd de buitendijk verbonden met de nieuwe dijk van de Geertruidapolder.

Na de opheffing van de vesting in 1867 werden de voormalige domeingronden verkocht aan particulieren. Het oppervlak van de Waterschans werd nauwkeurig opgemeten³. In 1873 kreeg Charles de Meulemeester toestemming om op de Waterschans een oesterkwekerij te beginnen. De grachten werden in compartimenten verdeeld en omgevormd tot oesterputten⁴. In die periode moet een groot deel van het stenen front van de Waterschans door een dijklichaam vervangen zijn, in het verlengde van de reeds bestaande Havendijk. Op de topografisch-militaire kaart van 1869 staan de muren nog volledig afgebeeld; op de versie van 1896 ligt er een dijk⁵. In de noordwestelijke hoek bevond zich een stenen coupure tussen het muurwerk aan de westelijke zijde en de dijk aan de oostelijke zijde, precies op de plaats van de oorspronkelijke stenen toegangspoort van het fort. Blijkbaar waren de slechte staat van het metselwerk en de dreiging van nieuwe doorbraken redenen om delen van de muur te vervangen door een dijk. Bovendien werden er vanaf 1874 ook oesterputten aangelegd in de voormalige stadspolder ten oosten van de Waterschans.

In 1906 stopte het bedrijf van De Meulemeester, mede vanwege besmetting van het water door de nabijheid van industrie en het stadsriool. In 1916 werd een kreeftenpark met de naam "Belderbos" in de Waterschans gevestigd.

Reconstructie van de Waterschans en het havenhoofd in de 19de eeuw. Een groot deel van de stadspolder is dan uitgegraven voor oesterputten.

Uit bouwvergunningen en tekeningen blijkt, dat de oostelijke gracht rond de Waterschans tussen 1929 en 1943 gedempt werd. Het terrein kwam omstreeks 1948 in gebruik bij de naastgelegen ijzergieterij "De Holland", die zich in 1916 in de stadspolder gevestigd had.

Direct na de Tweede Wereldoorlog, in 1945, vestigde zich de "NV Olie Handelsvereniging Nederland" op een deel van de Waterschans, dat tevoren in handen was van de gebroeders Van Dort. Het bedrijf, dat in 1952 overgenomen werd door "NV Gulf Olie", breidde in de navolgende jaren flink uit met de bouw van garages, opslagtanks en kantoren, vooral op de zuidwestelijke hoek van het voormalige binnenterrein⁶. Op de oostelijke helft van het binnenterrein vestigde zich in 1949 "NV Van Dijck-Petit wegenbouw". Zij bouwden in 1953 enkele woningen aan de Havendijk. Kort daarvoor waren grote delen van de Havendijk weggeslagen tijdens de watersnoodramp. In 1974 bouwden zij een asfalt-installatie⁷. Reeds in 1960 werd een deel van het terrein gebruikt door "NV De Schelde" ten behoeve van een betonmortelcentrale. Wat er in het begin van de 20ste eeuw nog aan reliëf in het terrein van de Waterschans aanwezig was, werd waarschijnlijk

³ MHC, Archief Gemeentebestuur 1814-1925, inv.nr. 1746-1748.

⁴ Asselbergs 2009

⁵ Bron: www.watwaswaar.nl

⁶ MHC, Hinderwetvergunningen 184-1945/1946/1947

⁷ MHC, Bouwvergunning 84-1949 en Hinderwetvergunning 1974-24

in de jaren '50 afgegraven en geëgaliseerd. Alleen de verhoging van de voormalige noordwestelijke bastionpunt bleef bewaard. De laatste gebruikers van het binnenterrein waren de firma "Adriaan de Kok BV" en de buitendienst van de gemeente.

Het onderzoek

Drie van de vier coupures, elk 8 meter breed, werden ter plaatse van de voormalige Waterschans gegraven waar resten van het oude muurwerk verwacht werden. De vierde coupure lag wat verder naar het oosten.

Bij het doorsnijden van de dijk werd een lagenopbouw aangetroffen, die in de drie eerste coupures min of meer dezelfde was. De buitenste bekleding bestond uit een pakket klei van 50 tot 60 cm dikte. Hierop was aan de waterzijde een laag van kleine betonblokken gelegd. Onder de klei bevond zich een pakket van gelaagd grijs en geel zand. Deze dekten drie dikke lagen van grijs, zwartgrijs en geel zand af. In de onderste van deze drie lagen bevond zich vondstmateriaal uit de 19de eeuw, waaronder fragmenten van glazen flessen.

Het onderste deel van het dijklichaam in de eerste en derde coupure bestond uit een laag van beige, licht korrelige klei. Deze laag was aan de noordzijde van het vlak doorgraven door schuine lagen van gelaagd grijs zand met baksteenpuin. Aan de zuidzijde vertoonde de laag een duidelijke abrupte daling.

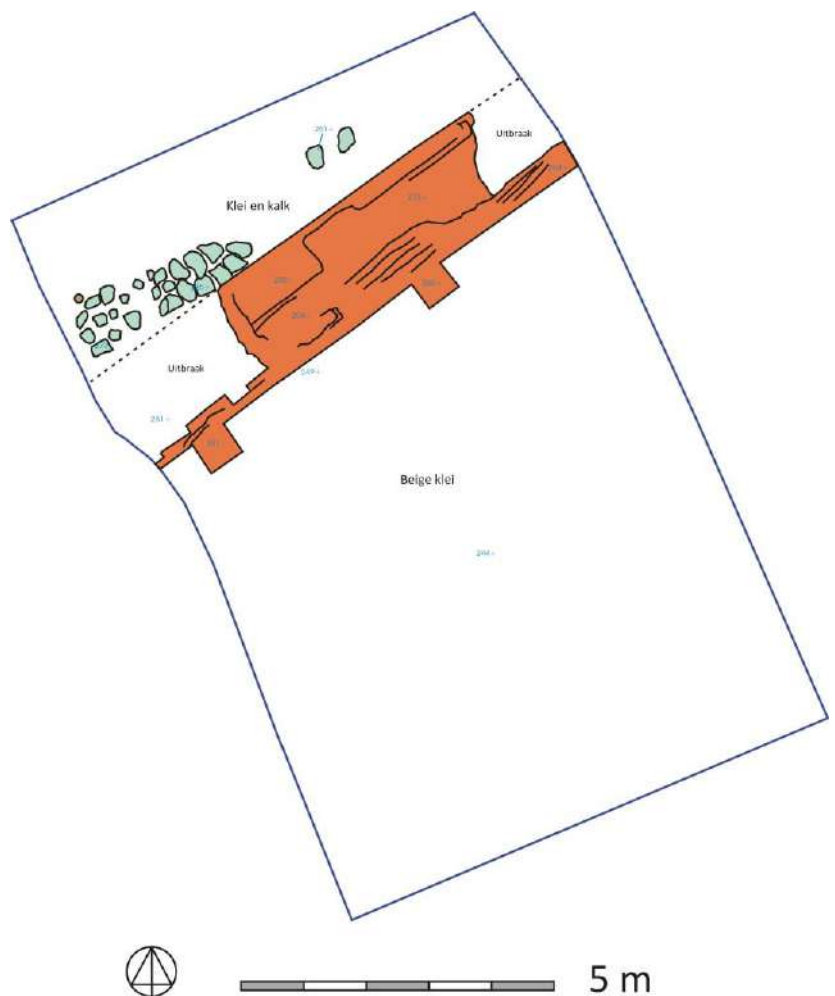
Nadat elke coupure voltooid was, werd het vlak opgeschaafd. Daarbij kwamen in de eerste drie coupures sporen tevoorschijn. In de eerste coupure lagen de resten van een bakstenen muur van 1,80 meter breedte, aan de zuidelijke zijde voorzien van kleine steunberen met een onderlinge afstand van 3,65 meter. Ten noorden van de muur bevond zich een bestrating van grote witte keien.

De bakstenen waren rood tot rossig geel, matig hard en 4 x 9 x 18 cm groot. Ze waren gemetseld in vrij broze witte kalkspecie. Sommige delen van de muur waren tot de onderkant weggebroken, zodat alleen een vaag spoor van zand en puinbrokjes overbleven. Een proefgat in de uitbraak wees uit dat de muur op een laag grijze klei was

gefundeerd op een diepte van ongeveer 75 cm onder het naastgelegen straatpeil. In deze klei werd een bodemfragment van een steengoedkan uit Raeren uit de tweede helft van de 16de eeuw gevonden. De eerder genoemde beige korrelige klei lag alleen aan de zuidelijk kant van de muur. Daarin lag weinig vondstmateriaal, alleen wat scherven van rood aardewerk dat uit de 16de eeuw dateerde.

In de tweede coupure tekende zich een breed noord-zuid gericht spoor van puin af, met enkele steunberen nog intact. Hier had een inspringende hoek van dezelfde muur gestaan. De detaillering van de muur was identiek aan die in de eerste coupure. Aan de noordzijde was een hoek naar het westen en aan de zuidzijde een hoek met een muur parallel aan de Havendijk.

Ten westen van de muren lag weer de korrelige beige klei; aan de andere kant waren resten van keienbestrating bewaard gebleven.

Het vlak in coupure 1 met de fundering van de frontmuur en resten van bestrating.

Een deel van de muur in coupure 1, in westelijke richting

Uit de grond tussen en naast de keien kwamen enkele loden musketkogels, een loden blokgewicht uit 1733, een duit uit de 17de eeuw en een knoop uit de 18de of 19de eeuw.

De derde coupure leverde een egaal vlak van beige klei op, waarin een uitbraakspoor van de muur zichtbaar was. Ook hier was de muur helemaal gesloopt. Aan de noordzijde (de kant van het water) werd een stukje bestrating gevonden, bestaande uit kleine baksteentjes en houten planken. Die dateerden uit de 19de eeuw.

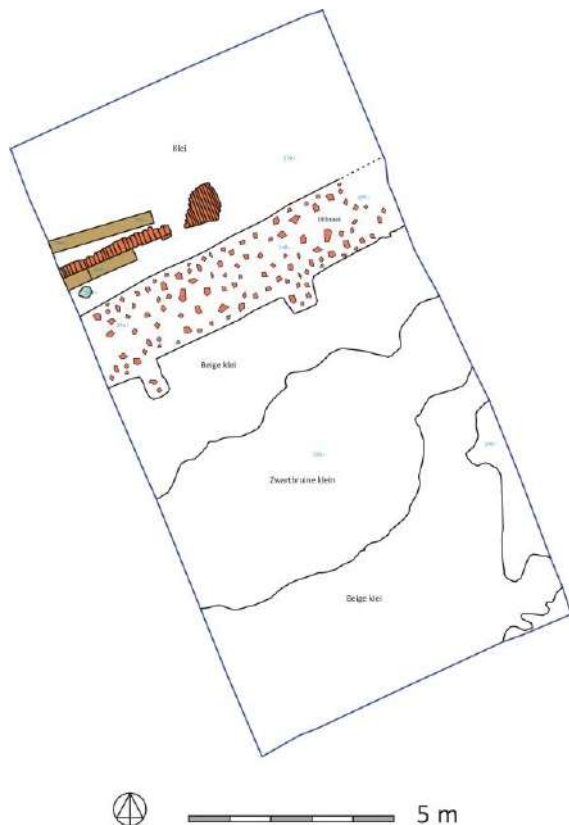
De vierde coupure leverde een totaal ander beeld op. In de dijkdoorsnede waren duidelijke sporen van een doorbraak te zien: de dijk was aan de achterzijde weggespoeld en daarna met geel zand weer laagsgewijs hersteld. Het oudere gedeelte bestond uit zandige klei, dat van boven tot onder vol zat met scherven van aardewerk en glas uit de 19de eeuw. Het vlak in de coupure bestond uit klei maar bevatte uitsluitend vondsten uit de 19de en 20ste eeuw.

Interpretatie

De muurrestanten in de eerste drie coupures vormden onderdeel van het muurwerk waarmee de Waterschans aan de noordzijde bekleed was geweest. Het spoor in coupure 1 was een deel van de westelijke face-muur van het centrale bastion en het spoor in coupure 2 was de oostelijke flank van dit bastion. Het uitbraakspoor in coupure 3 was onderdeel van de face-muur van het meest oostelijke bastion. Al deze muren waren aan de binnenzijde voorzien van kleine steunberen, omdat zij licht achterover hielden. Het baksteenformaat is niet ongebruikelijk voor een bouwtijd in 1584. Verder werden geen sporen gevonden van reparaties of versterkingen van de muren in de 18de eeuw. De inmeting van de sporen werd geplot over een inmeting van de Waterschans van omstreeks 1873 vlak voor de inrichting van de oesterputten. De aangetroffen sporen bleken exact overeen te komen met de tekening. Het gaat om muurwerk uit de bouwtijd van het fort, dat tot het einde van de 19de eeuw nog intact aanwezig was. Het fortlichaam was opgeworpen met beige-bruine korrelige klei. In coupure 1 was dit lichaam nog ruim 70 centimeter hoog aanwezig

Het vlak in coupure 2 met de funderingsresten van de frontmuur en resten van bestrating

Het vlak van coupure 3 met het uitbraakspoor van de frontmuur en resten van bestrating.

(tot 3,45 meter +NAP), gerekend vanaf de keienbestrating. In coupure 3 was 50 centimeter hoogte bewaard. Oorspronkelijk zal het aardlichaam hoger zijn geweest. De nog bestaande muur van het noordwestelijke bastion reikt tot ongeveer 4,80 meter +NAP.

De tekeningen van Klotz doen vermoeden dat het aardlichaam en de frontmuur in de 17de eeuw ruim 2,50 meter boven het pad uitstaken (tot 5,25 meter +NAP), dat is ongeveer 80 cm onder de top van de huidige dijk.

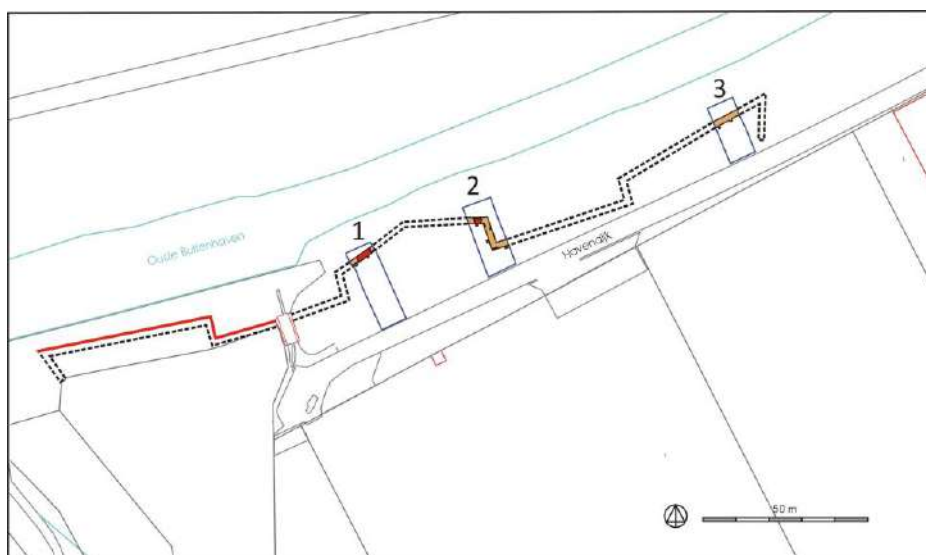
De beige-bruine klei was in de tweede coupure erg instabiel. Zodra het waterpeil hoog kwam, veranderde de korrelige klei in een zachte massa. De graafmachine zakte hierin weg, zodanig, dat een andere machine moest komen om hem eruit te trekken. De klei leek erg veel op de zel-as die eerder op het Ribbensterrein langs de Noordzijde Haven werd aangetroffen⁸. Ook daar was sprake van

een beige-bruine korrelige substantie, die onder water elke stevigheid verloor. Het is daarom niet ondenkbaar dat bij het opwerpen van het fort in 1584 grote hoeveelheden zel-as van de 'Vanckput', het nabijgelegen turfhoofd en centrum van zoutnijverheid, werden gebruikt. Deze Vanckput verdween door de gelijktijdige aanleg van de Noordschans ten noorden van het havenkanaal.

In coupure 1 werd onder de beige-bruine klei een pakket van blauwgrijze klei gevonden. De muur van het fort was hierin gefundeerd, waarbij ongeveer 40 cm in de klei was gegraven. De bovenkant van de blauwgrijze klei lag op ongeveer 2,18 meter +NAP. In de andere coupures werd deze onderste laag niet aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier niet om het natuurlijke oppervlak van de schorren waarop de Waterschans werd aangelegd, maar eerder om een restant van een voorganger van het fort uit het laatste kwart van de 16de eeuw.

Afbraak

Korte tijd na de opheffing van de vesting Bergen op Zoom werd begonnen met de sloop van de vestingwerken. Het is goed mogelijk dat men al snel na 1867 met de sloop van de muren van de Waterschans is begonnen. De stenen van de muren waren gemakkelijk los te breken en dus voor hergebruik geschikt.

Reconstructie van het muurwerk van de Waterschans op basis van de sporen en de kaart uit de 19de eeuw. De doorgetrokken lijn links is het nog bestaande muurwerk.

⁸ Vermunt 2007.

Bij dit werk werd vermoedelijk ook een deel van het zandlichaam afgegraven, zodat men de muur aan beide zijden te lijf kon. Misschien was de toestand van de muren te slecht om te handhaven als waterkering. Bovendien werd vanaf dat jaar ook op de Waterschans gewoond. Waarom het noordwestelijke bastion, de "Kop van 't Hoofd", gespaard bleef, is niet helemaal duidelijk. Misschien moest het aardlichaam daar hoger intact blijven (voor een lichtbaken?). Vanwege het feit dat de opgegraven muren tot aan de afbraak hun oorspronkelijke 16de-eeuwse uiterlijk hadden, wordt duidelijk dat het nog bestaande muurwerk in het noordwestelijke bastion van ná de ontmanteling moet dateren en niet uit de 18de eeuw, zoals eerder werd gedacht. Het is ondenkbaar dat men in de 18de eeuw slechts een klein deel van het kwetsbare waterfront verstevigd zou hebben. Dit gedeelte moet op het einde van de 19de eeuw gerestaureerd zijn, wellicht tegelijk met onderdelen van het Ravelijn.

De dijk

Het onderzoek heeft duidelijk aangetoond dat de dijk op de plaats van de Waterschans in de 19de eeuw werd aangelegd, waarschijnlijk in of kort na 1873. Het buitentalud van de dijk sneed door de oude weg of "jaagpad" langs de haven en dwars door de oorspronkelijke kade. Daarom bleef van deze geplaveide weg maar een klein gedeelte bewaard. Dieper onder het dijktaalud moeten nog resten van de houten kade liggen. De oorspronkelijke situatie, zij het met moderne meerpalen, bleef alleen bij de noordwestelijke bastionpunt bewaard.

De vraag is of de rest van de dijk, van de Waterschans tot aan de havenmond op het voormalige Nedalcoterrein, ook uit de 19de eeuw dateert. Op basis van het onderzoek moeten we

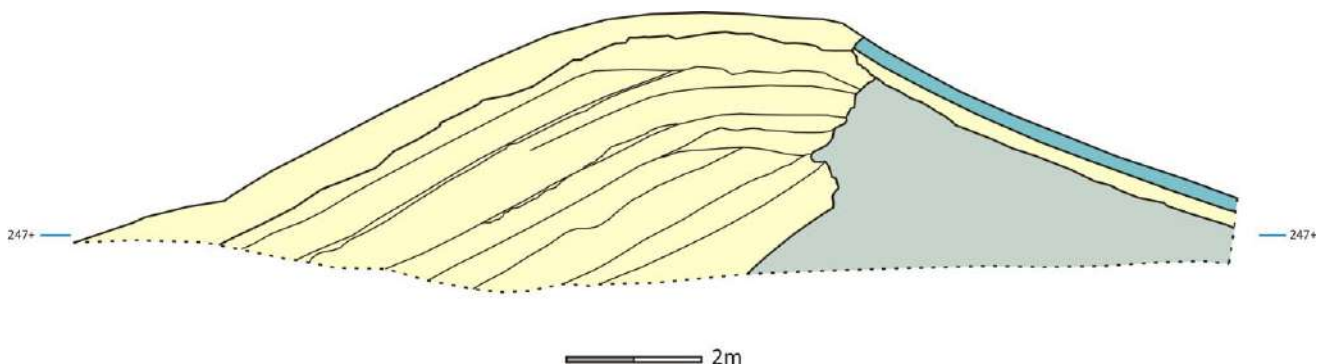
die vraag met ja beantwoorden. In de vierde coupure zijn namelijk geen sporen gevonden van een ouder dijklichaam. Waarschijnlijk werd de hele dijk in de 19de eeuw hersteld om de oesterputten en de ijzergieterij te beschermen. Overigens werd de havendijk in verschillende stormvloeden, vooral die van 1953, ernstig beschadigd.

Besluit

De resten van de Waterschans kunnen gebruikt worden om de vorm van het fort te herstellen. Dan moeten we niet meteen denken aan opnieuw opmetselen, maar eerder aan het terugbrengen van een aarden lichaam met de vorm van de oude contouren. Ook het pad langs het fort kan geheel of gedeeltelijk hersteld worden.

Het afgraven van de dijk tussen de Waterschans en de Van Konijnenburgweg zal waarschijnlijk geen oude sporen meer aan het licht brengen. Anders is dat bij het geplande uitgraven van een nieuwe havengeul. Die wordt veel breder en dieper dan de bestaande. Daarbij kunnen resten van de oorspronkelijke kade gevonden worden, maar ook resten van oude vaartuigen. Dat werk zal daarom archeologisch begeleid worden.

Het volledige rapport van het onderzoek Havendijk (Archeologische rapporten van de gemeente Bergen op Zoom 32) is als pdf-bestand op te vragen bij de gemeentelijke archeoloog.

Westprofiel door de dijk in coupure 4. Rechts een aardlichaam van klei uit de 19de eeuw, links diverse stortlagen van geel zand, waarschijnlijk van 1953.

Literatuurverwijzingen

Asselbergs, G., Oesters, in: W.Heijbroek e.a., *Bergen op Stoom. Productiebedrijven in de gemeente Bergen op Zoom van 1800 tot 1950* (Bergen op Zoom 2009) 283-294.

Ham, W.A. van, *Merck toch hoe sterck*. Studies uit Bergen op Zoom 4. Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de geschiedkundige kring van stad en land van Bergen op Zoom (Bergen op Zoom 1982).

Ham, W.A. van., *De straatnamen van Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1995).

Kortlever, Y., 'Van houten ende ijsere in de havene ghebesicht ende des daer ane cleeft', in: J.Jacobs e.a., *Krabbegat 'Avestad, da's m'n grootste droom. Het ontstaan, de geschiedenis en de toekomst van de Bergse haven* (Bergen op Zoom 2005) 16-46.

Vermunt, M.J.A., 'Blubber, scherven en goud'. Archeologisch onderzoek onder het Ribbensterrein (1), *De Waterschans XXXVII-3* (2007), 88-95.

MHC= Markiezenhof Historisch Centrum (gemeentelijke archiefdienst).

BOEKENNIEUWS

Een knekelveld maakt geschiedenis

In deze uitgave zijn de resultaten gebundeld van jaren van intensief archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk (circa 1200-1850) in Eindhoven.

Voor het eerst in de wereld werden in 2005 en 2006 tijdens een archeologisch onderzoek op grote schaal en met forensische technieken DNA-monsters uit menselijke skeletten gehaald. Het was een opgraving met onder meer een medische vraagstelling.

Verteld wordt over de organisatie en methode van de opgraving, de ligging, de geschiedenis van het kerkgebouw, de fundamenteën van de kerk, dateringsmethoden, de bijna 70.000 gevonden voorwerpen, het grafritueel, de menselijke overblijfselen, het DNA-onderzoek, het isotopenonderzoek, overblijfselen van parasieten, resten van dieren en het onderzoek onder de vloer van de huidige kerk. Stuk voor stuk leiden de verschillende onderzoeken tot fascinerende inzichten over de vroegere bewoners van Eindhoven.

Redactie: Nico Arts

ISBN: 978-90-5345-472-5

Tot 1 juli 2014 van € 39,95 voor € 29,95 via

www.matrijs.com

BORG IN LOFOTEN

(A chieftain's farm in North Norway)

Door Stephan Asselbergs

In maart 2013 bezochten mijn vrouw en ik de Lofoten. De Lofoten en de Vesterålen zijn twee eilandengroepen in het noorden van Noorwegen voor de kust tussen Narvik en Tromsø. Gelegen boven de poolcirkel hebben de eilanden dankzij de warme golfstroom een milder (Atlantisch) klimaat dan het vasteland. Van 's nachts min 20 en overdag min 5 graden in het binnenland van Finland en Noorwegen kwamen we dan ook in aangename 3 graden overdag.

De Lofoten zijn bekend om de visserij op kabeljauw, die tot stokvis gedroogd wordt, voornamelijk voor export naar Italië en Afrika. Minder bekend zijn de goede weidegronden op enkele eilanden.

Deze gunstige omstandigheden hebben zeker geleid tot vroege bewoning van de eilanden. Veel sporen van bewoning uit late Steentijd (5000-2000 v.Chr.) zijn gevonden. Vanaf 1800 v.Chr., de vroege metaaltijd, zijn er minder vondsten, maar uit de vroege ijzertijd (0-550 n.Chr.) en late ijzertijd (550-1000 n.Chr.) Daarna zijn veel begravingen aangetroffen.

In september 1981 werd bij het plaatsje Borg op het eiland Vestvågøy bij het ploegen een stukje glas versierd met goud gevonden en ook veel verkoolde resten. Een plaatselijke amateurarcheoloog herkende daarin sporen van bewoning door Vikingen. Daarna werden van 1983 tot 1989 ter plaatse opgravingen gedaan. Sporen van vijf boerderijen werden blootgelegd, twee grote en drie kleinere, die na elkaar vanaf 200 tot 1000 na Chr. op vrijwel dezelfde locatie waren gebouwd.

Eerder waren aan de kust van Vestvågøy op 3 plaatsen (fundamenten van) boothuizen (van het oude type, lang en smal) gevonden, waarin de Vikingen hun schepen onderbrachten. Een boothuis werd steeds gebouwd nabij een "borg". Deze site ter plaatse is al sinds 1335 bekend met de naam Borg.

Uit pollenonderzoek blijkt bewoning al in de laat-Romeinse periode en daaropvolgend.

Borg zou "versterkte verhoging" of "verhoging geschikt voor versterking" betekenen. Men gaat er vanuit dat er op Vestvågøy drie borgar (mv) waren. Versterkingen zijn niet aangetroffen, wel clusters van boerderijen die bij de borg zouden horen of de borg vormen.

Men herinnerde zich dat er op deze plek vroeger wel turfplaggen wallen waren geweest, maar die waren in de loop der jaren al weg geploegd. Men realiseert zich nu dat het restanten van wanden van deze boerderijen zijn geweest.

Verslagen van de opgravingen zijn verwerkt tot een boek "Borg in Lofoten", prachtig uitgegeven als nummer 1 van de Arkeologisk Skriptserie. Een nr. 2 is niet meer gemaakt.

De prijs van het boek van 300 pagina's was maar € 17,-.

Onderzoek van geschreven bronnen geeft inzicht in de bewoners van de borg.

De IJslandse geschiedschrijver Snorri Sturlusson, in 1241 in opdracht van de Noorse koning vermoord en schrijver van onder meer Heimkringsla (Sagen van de Noorse koningen), tekende de geschiedenis tot 1177 op uit mondelinge overleveringen. In zijn sagen komen 2000 persoonsvermeldingen voor.

Harald Hårfagre (Harald Schoonhaar), koning Harald I van Noorwegen, verenigde met geweld verschillende delen van Noorwegen. Hij werkte daartoe samen met graaf Haakon uit omgeving van Trondheim en met de eerste Engelse koning Athelstan. Toen Harald Vikingbendes langs de kust uitschakelde, weken verschillende verslagen families (misschien beter aan te duiden als clans) als ballingen uit naar Orkney, de Hebriden en naar IJsland.

In 872 kwam het tot een beslissende de slag bij de Hafrsfjord (bij Stavanger).

Meestal vindt emigratie plaats wegens gebrek aan land. De chieftain (stamhoofd) uit Borg had geen gebrek aan land, voedsel of personeel, hij week uit wegens een machtsconflict.

Geschreven bronnen, waaronder het Lánðnáma Bók ("het Boek van de Kolonisten") en vergelijkbare geschriften uit IJsland, vermelden twee stamhoofden uit Noord-Noorwegen; Tore Hjort (Tore het (mannetjes-)hert) uit Vágur, en Olav Trennumbrúni (Olav met de ruige wenkbrauwen) over wie vermeld wordt dat hij van het eiland Lófót (nu Vestvågøy) kwam. Tore stierf in 999 op het slagveld in Noorwegen. Olav daarentegen vestigde zich in 890 of 900 in IJsland. Olav was leider van de tweede clan die zich in IJsland vestigde en hij kreeg dan ook het op een na beste stuk grond. Het Lánðsnáma Bók vermeldt ook de namen van zijn vrouw en kinderen en hun afstammelingen en de functies die zij bekleedden. Onder meer uit de woonplaatsvermeldingen en de tijdstippen beredeneert men dat deze Olav de laatste bewoner van de Borg in Lofoten was.

Onderzoek van de boerderijen leerde dat deze dateerden uit 200-1000 n.Chr.

Twee ervan, aangeduid met Borg I:1b en I:1a, bleken op exact dezelfde plaats na elkaar te zijn gebouwd.

Het bleek dat ze niet teloor gingen door brand, verwoesting of verwaarlozing. De eerste werd afgebroken om op dezelfde plek plaats te maken voor een groter en ruimer exemplaar. Ook het tweede exemplaar bleek zorgvuldig afgebroken. Ernaast lagen drie kleinere boerderijen.

De boerderij was gebouwd uit twee rijen palen, paarsgewijs verbonden. De wanden waren van plaggen. De afmetingen waren: 1:1b 5/6^e eeuw, 2 ingangen, 64 m lang en 7-8 m. breed, (1b was de voorganger van 1a); 1.1a 7^e eeuw, 5 ingangen, 83 m. lang en 7,5-9 m. breed.

Ter vergelijking: de kathedraal van Trondheim (anno 1152) is 102 m. lang, de Sint Gertrudiskerk in Bergen op Zoom is (thans) ongeveer 75 m. lang.

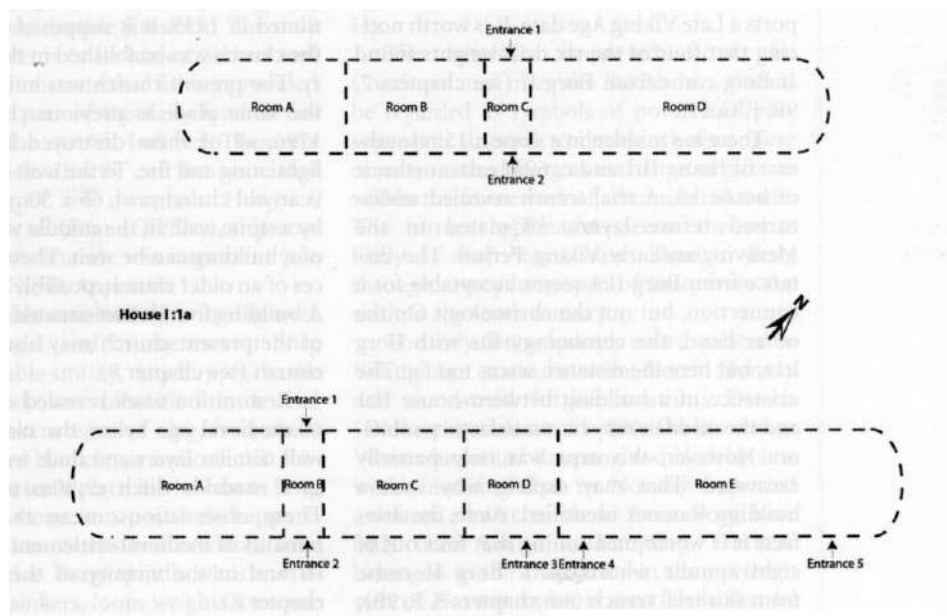
Het tweede bouwwerk is ongeveer halverwege de 10^e eeuw afgebroken.

De constructie van kleinere boerderijen ernaast was in principe hetzelfde als 1:1a en 1:1b. Ook deze volgden elkaar op. Afmetingen waren resp. 3,3 x 2m., 4.4 x 2,4m. en 21,9x 3m.

Uit de sagen is veel bekend over de inrichting van de huizen/ruimten.

Hetgeen in de archeologische sporen werd aangetroffen stemt daarmee overeen.

Deze boerderij of Langhus was heel groot en vervulde kennelijk een centrale functie in de streek. Het was de woning van het stamhoofd.

Indeling boerderij 1:1a en 1:1b

In het Langhus waren verschillende ruimten onder één dak, zoals een entreehal, een grote ruimte waarin in een hoek de zetel van het stamhoofd was en waarin waarschijnlijk ook geslapen werd. Voorts ruimten waarin gewerkt werd (leer bewerken, schoenlappen, weven e.d.). Aan een kopzijde van het gebouw was een grote stal voor alle dieren.

In de grote ruimte zullen ontvangsten zijn geweest, zal recht gesproken zijn, enz.

In het gebouw waren een of twee haardplaatsen en een kuil in de vloer waar vuur werd gestookt.

Reconstructie Langhus

Op de foto is de reconstructie van het gebouw te zien, gedekt met houten singels.

Men veronderstelt dat dit een van de mogelijke dakbedekkingen kan zijn geweest. Men baseert dit op de dakbedekking van oudste Noorse staafkerken en op de versieringen op "hogback stones", grafbedekkingen, in de vorm van een Vikinghuis. Maar ter plaatse zijn geen resten van dakbedekking aangetroffen dus het dan kan ook van ander materiaal zijn geweest.

Op de opgravingsite zijn de contouren van het tweede (grootste) Langhus aangegeven door middelen van palen en een verhoogde ovaal van aarde.

Er werden diverse onderzoekstechnieken toegepast, zoals verkennend veldonderzoek, proefsleuven, fosfaat-grondonderzoek (bewoning wijzigt het fosfaatgehalte in de grond, waaruit men conclusies kan trekken), magnetometrie (door bewoningsactiviteit en hitte, bijv. van haardplaatsen, of van verbranding van het gebouw, veranderen daaromheen de magnetische gevoeligheid van de bodem), pollenonderzoek, onderzoek op biologische resten zoals dierlijk bot en zaden, en natuurlijk graven, machinaal en met de hand.

Bij de bouw werden in de paalgaten kleine plakjes goud, bewerkt met afbeeldingen, als offer aan de goden neergelegd. Vijf van dergelijke plakjes zijn teruggevonden. Bij de latere herbouw werd op dezelfde manier geofferd. Dit offergebruik is over heel Scandinavië verspreid. Er zijn al ruim 2500 van dergelijke gouden plakjes gevonden.

Contouren van het tweede Langhus

Offergaven uit paalgaten

Andere vondsten waren

- 119 potfragmenten uit vroege en late IJzertijd;
- 259 glasscherven, waarvan 23 versierd met goud (nergens anders in Noorwegen gevonden)
- kleine bronzen broche, daterend uit de tijd van het oudste Langhus,
- ijzeren en bronzen broches, daterend uit de tijd van het tweede Langhus;
- een vergulde bronzen "harness mount" (tuigbeslag, 2^e helft 6^e eeuw);
- 4 zilveren voorwerpen, waaronder een armband en fragmenten van ringen;
- ijzeren voorwerpen: messen, pijlpunten, zwaardfragmenten, spijkers, vishaken, hamers;
- kralen/sieraden van amber, glas (diverse kleuren), carneool, bergkristal en steen.

Kralen/ sieraden van amber, glas, carneool, bergkristal en steen

Voorts werden gebruiksvoorwerpen zoals stenen gewichtjes van weefgetouwen, wetstenen, en maalstenen gevonden. Daarnaast werd Frankisch aardewerk (Tating ware) uit de 9^e eeuw (pas derde vondst in Noorwegen) en glas aangetroffen. Laatstgenoemde vondsten worden geduid als ontvangen relatiegeschenken.

Het goud versierd glaswerk en een gouden punt van een aanwijstift (wellicht uit een klooster om bijv. tekst aan te wijzen bij het

lezen) zouden mogelijk, vanwege een kruis in de versieringen, oorspronkelijk christelijk zijn, maar dan niet van missionarissen. Er waren toen wel missionarissen die Noorwegen kerstenden, maar uit afwezigheid van andere christelijke objecten beredeneert men dat ter plaatse nog geen kerstening plaatsvond.

Ik denk dat wij vanuit onze geschiedschrijving over de tochten van de Noormannen wat anders tegen "geïmporteerd" en "relatiegeschenken" aan kijken en ook de vermelding "niet van missionarissen" doet wat anders denken dan wat gesuggereerd wordt.

Naast de opgravingsite is het tweede en grootste Langhus gereconstrueerd en thans in gebruik als museum en bezoekerscentrum met filmzaal en exposities. Er worden demonstraties gegeven van leerbewerking, weven etc. In de zomermaanden kunnen er boottochten met een drakenschip gemaakt worden. En men kan er feesten in Vikingstijl.

Bron:

Borg in Lofoten, Viking Museum Lofoten, Tapir Academic Press, Trondheim 2003.

www.lofotr.no

VOOR UW AGENDA

Leiden, t/m 14 september 2014

Bij nader inzien

In de vorige eeuw zijn in Nederland duizenden archeologische opgravingen en projecten uitgevoerd. Lang niet altijd werden de resultaten goed in kaart gebracht.

In de tentoonstelling maakt u kennis met 31 tot op heden verborgen archeologische projecten. U ziet objecten, tekeningen en foto's die samen bijzondere verhalen over het Nederlandse verleden vertellen. De tentoonstelling vertelt u welke ontdekkingen de vroegere én hedendaagse archeologen hebben gedaan. Nieuw onderzoek naar oude opgravingen
Gebrek aan geld en tijd was vaak de reden dat onderzoeken niet werden uitgewerkt. De vergeten opgravingen hebben vervolgens lang moeten wachten voordat iemand zich erover ontfermde. In de afgelopen vier jaar vormden deze projecten het vertrekpunt voor nieuwe, spannende zwerftochten door archieven en depots. De onderzoekers van nu doken in de stoffige dozen en mappen met vondsten, tekeningen, foto's en documentatie en deden soms verrassende ontdekkingen.

Het project om de vergeten opgravingen nieuw leven in te blazen kreeg van het ministerie en het NWO de naam Odyssee mee. Hiermee werd de

behouden
thuiskomst van
belangrijke
informatie over
ons verleden
gesymboliseerd,
vrij naar de
behouden
thuiskomst van
de Griekse held
Odysseus na zijn
mythische
omzwervingen.

Info:
www.rmo.nl

Nijmegen, 18 mei t/m 5 oktober 2014

Plaats Delict

Oplichting, moord en grafroof; in de Romeinse tijd was dit aan de orde van de dag. De familietentoonstelling 'Plaats Delict' in Museum Het Valckhof geeft aan de hand van objecten uit gerenommeerde musea in Duitsland én uit de eigen collectie een beeld van de misdaad (bestrijding) bij de Romeinen. De tentoonstelling is ingedeeld in de thema's grafroof, valsmunterij, inbraak & doodslag, bescherming en rechtspraak & bestraffing.

De tentoonstelling laat een gevarieerde selectie van objecten zien. Van enigszins onschuldige valse dobbelstenen en munten tot vondsten die te maken hebben met moord en doodslag. Maar ook manieren om je te beschermen tegen misdaad. Zo gebruikten de Romeinen al waakhonden en het ingenieuze hang- en sluitwerk laat zien dat ze hun tijd ver vooruit waren. Het zijn bijna dezelfde sloten die we vandaag de dag nog steeds gebruiken.

Kinderen kunnen in de tentoonstelling een Romeinse misdaadbestrijder helpen die daadwerkelijk bestaan heeft. Ze gaan door middel van diverse opdrachten op jacht naar criminelen en komen hierbij op diverse plaatsen delict.

Info:
www.museumhetvalkhof.nl

Oudenaarde-Ename (BE), t/m 30 nov. 2014
De Erfenis van Karel de Grote (814-2014)

Karel de Grote sterft in 814. Eeuwenlang blijft Karel tot de verbeelding spreken. Grote machthebbers werden door hem geïnspireerd.

Precies 1200 jaar na Karels dood brengt het Provinciaal Archeologisch Museum in Ename in een internationale tentoonstelling het onvertelde verhaal van zijn erfenis. Waarom bleef Europa eeuwenlang verdeeld na de opsplitsing van zijn immense rijk in 843? Waarom bevochten Frankrijk en Duitsland elkaar tot in de 20ste eeuw? Wat is de missing link tussen het Romeinse/Karolingische Rijk en Europa's recente geschiedenis?

Unieke objecten uit prestigieuze musea en vernieuwende presentatietechnieken tonen Europa's worsteling om eenheid in verscheidenheid te brengen, met het Karolingische verleden als legitimatie. De tentoonstelling laat u rondreizen door het verrassende vroegmiddeleeuwse rijk van Karel de Grote.

Info:
www.tentoonstellingkareldegrote2014.eu/

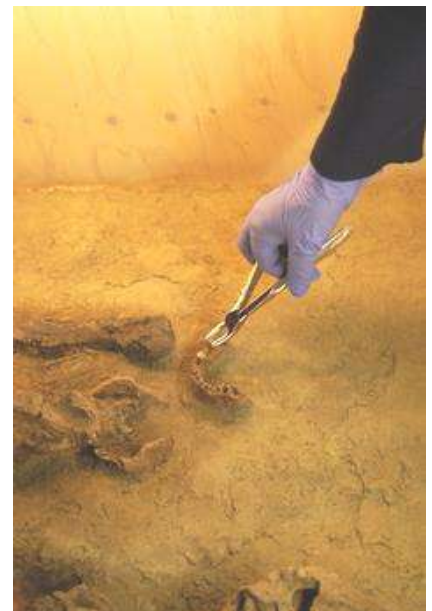
Alphen aan de Rijn, vanaf 18 mei 2014
Cold Cases in de archeologie

Deze tentoonstelling in het Archeologiehuis Zuid-Holland laat zien hoe forensische technieken kunnen worden toegepast in de archeologie om zo tot nieuwe inzichten te komen. Deze moderne onderzoeksmethoden worden toegepast op de skeletresten van twee 7e-eeuwse vrouwen en op het massagraf uit Wassenaar uit ongeveer 3700 voor Christus.

De tentoonstelling toont de resultaten van dit onderzoek. Het verrichte DNA onderzoek, de reconstructies en het isotopenonderzoek zorgen voor vele nieuwe inzichten.

In 1987 is het Wassenaars massagraf uit de Bronstijd opgegraven, maar tot op het heden zijn er nog vele vragen en mysteriën. Het graf van ongeveer 4000 jaar oud bevat twaalf lichamen (mannen, vrouwen en kinderen), welke tegelijkertijd begraven zijn. Sporen van geweld zijn duidelijk zichtbaar, maar toch is de groep met uiterste zorg begraven. Wat is hier nu precies gebeurd?

In 2012 is er door de Universiteit Leiden de opmerkelijke ontdekking van twee graven uit de 7e eeuw gedaan. Tijdens deze opgraving zijn de graven van twee middeleeuwse vrouwen aan het licht gekomen, welke vergezeld waren van zeer bijzondere grafgiftten. Deze giften duiden op grotere contactnetwerken en men vraagt zich ook af wie deze vrouwen daadwerkelijk waren.

Info:
www.archeologiehuiszuidholland.nl

VAN DE BESTUURSTAFEL

Toekomst nieuwsbrief

Zoals u gemerkt heeft, is het de redactie ook in 2013 gelukt om deze nieuwsbrief te laten verschijnen. Dit wordt echter steeds moeilijker. De grootste uitdaging waar de redactie tegen aan loopt, is het steeds moeilijker verkrijgen van kopij. Het is hierdoor zelfs onzeker hoe lang deze nieuwsbrief nog op deze wijze kan blijven bestaan.

Op de afgelopen twee jaarvergaderingen is gebleken dat u de nieuwsbrief in de huidige vorm echter zeer waardeert. Dit zorgt wel voor een lastig dilemma voor de redactie. Er zijn immers andere mogelijke opties om u te informeren, zoals: minder nieuwsbrieven per jaar, een digitale nieuwsbrief, de website of op een aantal vaste momenten per jaar een korte informatiebrief, of een combinatie van de genoemde mogelijkheden.

De redactie heeft dan ook een oproep aan u:

- Heeft u kopij voor onze nieuwsbrief? U kunt bijvoorbeeld denken aan een bijzondere archeologische (vakantie)ervaring, achtergrondinformatie over een bijzondere vondst of bijvoorbeeld een recensie van een tentoonstellingsbezoek of van een archeologisch boek. Vindt u het lastig om uw verhaal op papier te zetten? Natuurlijk kunnen wij u hierbij ondersteunen.
- Wij zoeken tevens donateurs die ideeën hebben over de nieuwsbrief en mee willen denken over de toekomst van deze, maar ook over andere informatie mogelijkheden.

Wij hopen samen met u deze nieuwsbrief - vóór en dóór donateurs - in stand te kunnen houden en verzoeken u massaal te reageren via scherminckel@home.nl

Wij zien uw reacties graag tegemoet!

Lidmaatschapspasje

De penningmeester heeft inmiddels alle lidmaatschapspasjes verspreid aan de donateurs die hun jaarlijkse bijdrage aan SIDS hebben voldaan.

Heeft u onverhoopt nog geen lidmaatschapspasje ontvangen?

Neemt u dan even contact op met onze penningmeester Frans Heezius fheezius@home.nl

Vrijwilligers

Heeft u na het lezen van deze nieuwsbrief een idee, suggestie of vragen voor het bestuur van SIDS? Deze zijn van harte welkom!

Heeft u tevens af en toe enkele uurtjes van uw tijd over?

Dan kan SIDS uw hulp goed gebruiken!

Of het nu gaat over meedenken of helpen bij de uitvoering van activiteiten of het mee helpen opzetten van nieuwe (educatieve) activiteiten, vrijwilligers zijn onmisbaar voor SIDS.

Voor meer informatie kunt u terecht bij één van de bestuursleden of via scherminckel@home.nl

COLOFON

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de Stichting In den Scherminckel te Bergen op Zoom.

Redactie-adres

basschot@kpnmail.nl
Vogelzang 22, 4707 XJ Roosendaal

Bestuur SIDS

Stephan Asselbergs (voorzitter)
Elvira Adriaansen (secretaris)
Frans Heezius (penningmeester/ledenadministr.)
Bas Schot
-vacature-
scherminckel@home.nl
www.scherminckel.nl

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot:
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 – 247138

© Copyright 2014

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel

Workshop Schervenmiddag 26 maart 2014